

ՀՈՎԱՏԵՓ ՕՐԲԵԼԻ. ԳԻՏՆԱԿԱՆՆ ՈՒ ՄԱՐԴԸ

Ակադեմիկոս Հովսեփ Աբգարի Օրբելին, հիբավի, կոթողային կերպար է 20-րդ դարի խորհրդային (ռուսական) արևելագիտության պատմության մեջ: Լինելով ակադեմիկոս Նիկողայոս Մառի աշակերտը, նա կրում էր վերջինիս դպրոցի բոլոր արժանիքները՝ բնագրի (տեքստի)՝ որպես գիտական տեղեկատվության ու եզրահանգումների հիմնական աղբյուրի հանդեպ հիմնարար մոտեցումները, լեզուների իմացությունը, գիտական հետաքրքրությունների լայն շրջանակը (լեզվաբանություն, պատմություն, հնագիտություն, բնագրագիտություն, ազգագրություն և այլն), պատմական երևույթները ժամանակի ու տարածության մեջ դիտելու մեթոդական կարևոր դրույթի խոր ընկալումը, համեմատական սկզբունքի տիրապետումն ու, ի վերջո, շարադրանքի գեղեցիկ և հարուստ ոճը: Ճիշտ է, Մառը չէր ընդունում պատմահամեմատական մեթոդն ու ստեղծել էր իր ուրույն տեսությունը, որը հայտնի է որպես մառիզմ կամ մառականություն և ավելի շուտ ժողովրդական ստուգաբանության հիմունքներ է հիշեցնում, սակայն՝ որքան էլ հիմնագուրկ, այն, ըստ էության, պատմական համեմատաբանության յուրովի մեկնությունն էր, նույն գաղափարի, այսպես ասած, տարերային տարբերակը (այդ առումով հասկանալի է, որ Մառն իր ուսմունքը կոչում էր Лингвистическая палеонтология): Կարևորն այստեղ հենց այդ գաղափարն է՝ պատմահամեմատաբանության դոկտրինը, որը դավանում էին Մառի աշակերտները, այդ թվում և Օրբելին: Պատահական չէ, որ այդ դպրոցի որոշ ներկայացուցիչներ (օրինակ, Վասիլի Իվանովիչ Աբանը) դարձան հետագայում հայտնի համեմատաբան-հնդեվրոպագետներ: Օրբելին ինքը «լեզվաբանական պալեոնտոլոգիայով» շատ քիչ է զբաղվել և առհասարակ հեռու է եղել համեմատական լեզվաբանությունից, բայց վերստին երևույթների խորքը թափանցելու Մառի հախուռն տեսությունն է նրան ուղղորդել իր ամբողջ կյանքում:

Հովսեփ Օրբելին ծնվել է 1887թ. մարտի 8-ին Վրաստանի Քութայիսի քաղաքում: Ավարտել է Թիֆլիսի 3-րդ գիմնազիան, այնուհետև ուսանել Մանկու-Պետերբուրգի համալսարանի պատմաբանասիրական ֆակուլտետում՝ զուգահեռ հաճախելով նույն համալսարանի Արևելյան ֆակուլտետի (Восточный факультет) հայ-վրաց-պարսկական բաժնի (армяно-грузинско-персидский разряд) դասընթացները: 1911-12թթ. Պետերբուրգի Գիտությունների Ակադեմիան նրան գործուղել է Արևմտյան Հայաստան՝ լեզվական նյութեր հավաքելու և հնագիտական պեղումներ իրականացնելու նպատակով: Օրբելին Մառի արշավախմբում մասնակցել է նաև Անիի պեղումներին: 1917-18թթ. դասախոսել է Պետրոգրադի համալսարանում, հնագիտության ինստիտուտում և Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանում: 1926թ. Լենինգրադի Էրմիտաժում հիմնել և ղեկավարել է Արևելքի բաժինը, իսկ 1934 թվականից դարձել Էրմիտաժի տնօրենը: 1936թ. ուսումնասիրել է Գառնիի հեթանոսական տաճարը, հետազոտել է Պողոնի, Աշտարակի, Ամբերդի հուշարձանները: 1937-38թթ. ղեկավարել է ԽՍՀՄ ԳԱ Նյուրնբերգի մշակույթի պատմության ինստիտուտը (Институт истории материальной культуры): 1943թ. տեղափոխվել է Երևան և նշանակվել նորաստեղծ ՀԽՍՀ ԳԱ (մինչ այդ՝ *Արմֆան* – Армянский филиал АН СССР) նախագահ: 1955 թվականից եղել է Լենինգրադի համալսարանի Արևելյան ֆակուլտետի ղեկան և միաժամանակ Մերձավոր և Միջին Արևելքի պատմության ամբիոնի վարիչ: 1956թ. հիմնել և մինչ իր մահը ղեկավարել է ԽՍՀՄ ԳԱ Արևելագիտության ինստիտուտի Լենինգրադի բաժանմունքը (ЛО ИВАН – Ленинградское Отделение Института востоковедения АН СССР): Հայրենական պատերազմի (1941-45թթ.) սկզբին կազմակերպել է Էրմիտաժի

գեղարվեստական արժեքների տեղափոխումը Սվերդլովսկ (այժմ՝ Եկատերինբուրգ), այնուհետև՝ մնալով պաշարված Լենինգրադում, ապահովել է Էրմիտաժի թանգարանային նմուշների պահպանությունը: 1946թ. մասնակցել է Նյուրնբերգի դատավարությանը՝ որպես մեղադրող կողմի վկա: Հովսեփ Օրբելին իր մահկանացուն կնքել է 1961թ. փետրվարի 2-ին և հողին է հանձնվել Բոգոսլովսկոյե գերեզմանատանը:

2. Օրբելին որոշակի ավանդ ունի հայ վիմագրության նմուշների ուսումնասիրման ու հրատարակման, հայ բարբառագիտության և քրդական բառարանագրության բնագավառներում: Ընդ որում, Մոկսի հայկական բարբառի և տեղի քրդական խոսվածքի՝ դեռևս անցյալ դարի 10-ական թվականներին հեղինակած նրա բառարանները լույս տեսան Երևանում միայն վերջերս (2002թ.): Առաջինը ժամանակին հրատարակության էր պատրաստել Մարո Մուրադյանը, երկրորդը՝ Իսահակ Իոսիֆովիչ Յուկերմանը: Իսկ ընդհանուր առմամբ Օրբելու գիտական ժառանգությունը առանձնապես մեծածավալ չէ՝ իր ժամանակակից արևելագիտության հսկաների (օրինակ, ասենք, ակադեմիկոսներ Բարտոլդի կամ Մեշչանինովի) ստեղծած բազմահատոր գիտական վաստակի համեմատությամբ: Դրանով հանդերձ, Օրբելին զգալիորեն առանձնանում է 20-րդ դարի խորհրդային ոչ միայն արևելագիտության, այլև ընդհանրապես հասարակագիտական մտքի համայնապատկերում՝ գիտության կազմակերպչի իր մեծ տաղանդով, հազվագյուտ խարիզմայով, անվեհեր հասարակական կեցվածքով, գիտությանն ու գործին անմնացորդ նվիրվածությամբ, սկզբունքայնությամբ, ազնվականությամբ, բարությամբ ու մարդկային այլ վեհ հատկանիշներով: Հայտնի է, որ Էրմիտաժի տնօրեն եղած ժամանակ նա հրաժարվել է տրամադրել թանգարանային որոշ մասունքներ համապատասխան պետական մարմիններին՝ արտասահմանում վաճառելու համար և կոպիտ ձևով դուրս է հրավիրել իր առանձնասենյակից Ներքին գործերի ժողկոմատի (ՀԿԵԴ) ներկայացուցիչներին: Այն ժամանակ դա հավասար էր ինքնասպանության, և միայն անձամբ Ստալինի միջամտությունն է նրան փրկել հաշվեհարդարից: 1951-52թթ. Ստալինի նախաձեռնությամբ «Պրավդայի» էջերում Մառի տեսության շուրջ ծավալված բանավեճի արդյունքում սկսված մառականության համատարած այգանման ու Մառի ժառանգության քննադատության հիստերիայի ժամանակ միայն Օրբելին ու Աբանը կտրականապես մերժեցին հանդես գալ իրենց ուսուցչի դեմ, մանավանդ որ վերջինս արդեն վաղուց հեռացել էր կյանքից (Մառը մահացել է 1932թ.):

Ակադեմիկոս Օրբելին այն գործիչներից է, որոնց շուրջ դեռևս կենդանության օրոք հյուսվում է առասպելախառն վարքաբանություն: 1977-84թթ. ЛО ИВАН-ում ասպիրանտ և այնուհետև փորձնակ հետազոտող եղած ժամանակ տողերիս հեղինակը անձամբ ականատես է եղել այն պաշտամունքի հասնող հարգանքին ու սիրուն, որ Օրբելին վայելում էր ինստիտուտի աշխատակիցների շրջանում՝ նրա մահից համարյա երկու տասնամյակ անց: Ամեն ինչ ներծծված էր Օրբելիով՝ շենքը, գրադարանը, մարդիկ: Չէր լինում ժողով, գիտխորհրդի նիստ կամ կորպորատիվ «սաբանտույչիկ», որ ինչ-որ մեկը չհիշատակեր «Իոսիֆ Աբգարիչին»՝ քնքուշ ու թախծալից խանդաղատանքով: Մանավանդ՝ կանայք: Ի դեպ, նշեն, որ ԽՍՀՄ ԳԱ Արևելագիտության ինստիտուտի Լենինգրադի բաժանմունքում այն տարիներին կենտրոնացած էր ԽՍՀՄ արևելագիտական մտքի հիրավի սերուցքը, որն, ավաղ, չկա այլևս (Օրբելու մերձավոր շրջապատի ականավոր գործիչներից կենդանի է այսօր միայն Վլադիմիր Արոնովիչ Լիվշիցը):

«Դվորցովայա» հրապարակյին հարող, Էրմիտաժից ոչ հեռու «Դվորցովսկայա նաբերեժնայա - 18» հասցեում գտնվող մեր ինստիտուտի՝ ЛО ИВАН-ի, երկհարկանի շքեղ շենքը, որը կառուցել է հայտնի ճարտարապետ Շտակենշնեյերը, իմ ժամանակ դեռևս պահպանել էր Օրբելու հետ կապված իր «սակրալ տոպոգրաֆիան», այսինքն՝ «սրբացված տեղագրությունը» կամ, ավելի ճիշտ՝ «սրբի տեղագրությունը»: Ովքեր ուսումնասիրել են

այս երևույթը՝ ժողովրդական հավատալիքներում սրբերի պաշտամունքի համատեքստում, գիտեն, թե դա ինչ է: Ասենք, օրինակ, երբ ծայրահեղ շիաների շրջանում ցանկացած աչքի ընկնող ժայռ, ժայռապատկեր, մարդ հիշեցնող բարձունք, ծառ և այլն կապվում են Ալիի անվան, նրա ձիու կամ որևէ արարքի հետ: Նույնը կարելի է ասել մեր Սուրբ Սարգսի նիզակի ու ձիու հետքերի մասին, որոնք սփռված են Հայկական լեռնաշխարհով մեկ: Որպես օրենք, այս «սրբազան տեղիները» աստիճանաբար վերածվում են պաշտամունքի և ուխտագնացության վայրի: Ահա նման մի բան նկատեցի ես հենց առաջին օրը, երբ ոտք դրի ЛО ИВАН-ի պատերից ներս: Թերևս, մի տարբերություն միայն՝ Օրբելին այստեղ մարմնավորում էր ոչ թե սրբի, այլ, ավելի շուտ, էպիկական հերոսի: Շենքի առաջին հարկի՝ տնօրենի առանձնասենյակին հարող խոռոչը, պատմում էին, Օրբելու սիրած վայրն է եղել, որտեղ նա ծխել է ու պատուհանից դուրս նայել, երկրորդ հարկի ինչ-որ մի անկյունում նա հաճախ գրուցել է աշխատակիցների հետ, մի այլ դռան մոտ նա մի օր բղավել է այսինչի վրա, ահա այս սենյակում նա վերջին խոսքերով հայհոյել է մի հայտնի ասորագետ կին թղթակից-անդամի և այլն... Էլ չեմ խոսում «Կովկասյան կաբինետում» գտնվող Օրբելու բազկաթոռի մասին, որն արդեն իսկ դարձել էր սակրալ մասունք: Եվ այս ամբողջ «սրբազան ավանդության» կրողն ու պահապանը Օրբելու երբեմնի հավատարիմ քարտուղարուհին էր՝ մի տարեց հայ կին Եկատերինա Գեորգիևնա անունով: Միշտ նրա հետ էին ճշտում Օրբելուն վերաբերող այս կամ այն իրողության հավաստիությունը:

Ակադեմիկոս Օրբելու ոչ այնքան հեղինակության որքան ժողովրդականության լավագույն վկայությունը 1961թ. նրա 70-ամյակի կապակցությամբ Մոսկվայում լույս տեսած հոդվածների մեծածավալ ժողովածուն է (*Исследования по истории культуры народов Востока – Сборник в честь Академика И. А. Орбели*, Москва-Ленинград 1961): Ինչքան ինձ հայտնի է, ամբողջ խորհրդային ժամանակաշրջանում ոչ մի վաստակաշատ գիտնական իր կենդանության օրոք չի արժանացել նման շքեղ և ծավալուն Festschrift-ի, որին մասնակցեն երկրի բոլոր ծայրերի մասնագետները:

Հովսեփ Օրբելին ծայր աստիճան ուղղամիտ անձնավորություն է եղել, չի սիրել դատարկախոսությունն ու քծնանքը և շատ հեռու է եղել քաղցր-մեղր սեթևեթանքից: Բնավորությամբ խիստ, բայց և արդար է եղել ու հիշաչարություն չի ունեցել բնավ: Նա հատուկ սեր ուներ երիտասարդների հանդեպ, ասպիրանտների, որոնց մշտապես հովանավորել է, օգնել ամեն ինչով, մինչև իսկ իր աշխատավարձից բաժին հանելով առավել կարիքավորներին: Մի անգամ, ասում են, ձմռանը Օրբելու աչքն ընկնում է գլխաբաց ու թեթև հագնված հայաստանցի մի քուրդ ասպիրանտի վրա (խորհրդային տարիներին Հայաստանի եզդիներին քուրդ էին անվանում): Այն հարցին, թե ինչու է նա այդ տեսքով ինստիտուտ եկել, վերջինս սկսում է հոխորտալ, որ քրդերն, իբր, հզոր գենետիկայով օժտված ժողովուրդ են ու ցրտից չեն վախենում: Օրբելին կոպիտ ընդհատում է նրան և մոտ կանչում իր օգնական Աֆրասիաբ Վեքիլովին, որն առանձին փոքր կաշվե ճամպրուկով կրում էր իր շեֆի՝ հաշվապահությունից նոր ստացած աշխատավարձը: Օրբելին ձեռքը մտցնում է ճամպրուկը մի դաստա թղթադրամ հանում և, առանց հաշվելու, խոթում քրդի բուռը, ասելով՝ Не говори ерунды, лучше возьми и купи себе одежду! (Աֆրասիաբ Վեքիլովիչ Վեքիլովը հետագայում դարձավ Լենինգրադի համալսարանի թյուրքագիտության ամբիոնի վարիչ): Ի դեպ, Օրբելու մի այլ թուլությունը քրդերն էին, հատկապես իր ստեղծած Քրդագիտական բաժնի ծագումով քուրդ (իմա՝ եզդի) աշխատակիցները: Խորաթափանց ու բազմակողմանի արևելագետ լինելով հանդերձ, Օրբելու՝ քրդերի մասին պատկերացումները բավականին ռմամնտիկ էին ու տարերային: Նա սիրում էր քրդերին ու համարում նրանց «Արևելքի ասպետներ» (рыцари Востока): «Памятники эпохи Руставели» հայտնի ժողովածուի առաջաբանում 17-րդ դարի քուրդ բանաստեղծ Ահմադե Խանիին Օրբելին համեմատել է նույնիսկ Ֆիրդուսու և

Ռուսթավելու հետ: Իրականում, սակայն, Խանին արևելյան գրականության բավականին միջակ էպիգոններից է և իր «Մամ ու Ջին» պոեմից զատ որևէ արժանահիշատակ գործ չի ստեղծել: Դա, ըստ երևույթին, գալիս է նրանից, որ 1911թ. Մոկսում եղած ժամանակ Օրբելուն լավ ընդունելություն էր ցույց տվել տեղի քուրդ բեկը կամ, գուցե, նրա «քրդասիրությունը» ռուսական կայսերական արևելագիտության մեջ իշխող մտայնության արտահայտությունն էր: Ակնհայտ է, որ ինչպես ռուսական, այնպես էլ բրիտանական դասական արևելագիտության ներկայացուցիչները, ճանապարհորդներն ու ռազմական գործիչներն ավելի շատ համակրում էին քոչվոր, վաչկատուն ցեղային հանրություններին, քան նասակյաց քրիստոնյա ժողովուրդներին, ինչպիսիք են հայերը կամ ասորիները: Այդ առումով գերմանացի հեղինակները, սակայն, ավելի առարկայական ու զուսպ մոտեցում են ունեցել նասակյաց մշակույթի կրող ժողովուրդների հանդեպ: Իսկ, ինչ խոսք, դասական կրթություն ստացած արևելագետի համար ավանդական կենսակերպ ունեցող էթնիկ միավորները ավելի հրապուրիչ են որպես ուսումնասիրության առարկա, քան մշակութային ու քաղաքակրթական բարձր աստիճանի վրա գտնվող ժողովուրդները: Նույնիսկ այսօր ռուսական «դերժավնիկների» շրջանում քոչվոր, տափաստանային թյուրքական տարերքը (степная стихия) հաճախ ասպետական վարքի ու բարքի խորհրդանիշ է համարվում:

Արևելագիտությունը, որպես հասարակագիտության մի առանձին ճյուղ կամ ճյուղերի համակարգ, Հայաստանում՝ մինչև Օրբելին, չի ունեցել հասարակական ընկալում: Արևելքի պատմությամբ, լեզուներով, մշակույթով մեր երկրում, իհարկե, զբաղվել են, բայց ոչ որպես ուրույն բնագավառ՝ Արևելքի մասին գիտություն (наука о Востоке): Օրբելու կենդանության վերջին տարիներին միայն Հայաստանի ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի կազմում ստեղծվեց արևելագիտության սեկտորը, որը հետագայում դարձավ առանձին ինստիտուտ: Արևելագիտության համակարգված արմատավորումը հասարակական գիտությունների համակարգում Հայաստանում կապվում է Օրբելու դպրոցի ներկայացուցիչ, հանգուցյալ ակադեմիկոս Գագիկ Խորենի Սարգսյանի հետ: Մինչև անցյալ դարի 50-ական թվականները մեզանում արևելագիտության մասին խոսելն անախրոնիզմ էր փաստորեն: Անգամ հիմա շատերը արևելագիտություն ասելով, հասկանում են լոկ ինչ-որ արևելյան լեզվով խոսելը միայն:

Դեռևս անցյալ դարի 80-ականների կեսերին, երբ ես նոր էի վերադարձել Լենինգրադից և աշխատում էի ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտում, ավագ սերնդի աշխատակիցների, մանավանդ համալսարանականների առաջին խորհուրդներն արևելագիտության անդաստան նոր ոտք դրած երիտասարդներին սովորաբար սկսվում էին «արևելագիտությունը հայագիտության աղախինն է» ասույթով: Չգիտեմ՝ ով է այս «խորհմաստ» մտքի (որը դիտվում էր համարյա որպես «ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ» ասույթին հավասարագոր մի բան) հեղինակը, բայց ինձ ոչ միայն զարմացնում էր դրա պսևդոպատրիստիկ պաթոսը, այլև թե նման գաղափարի հետևորդները որքան հեռու էին արևելագիտության, հայագիտության և, առհասարակ, հասարակագիտության մեթոդաբանական հիմքի ու իմաստաբանական սկզբունքների ընկալումից: Ի վերջո, ինչո՞ւ չի կարելի համարել հնդկագիտությունը իրանագիտության «աղախին», և հակառակը. կամ սեմագիտությունը՝ հնդիրանագիտության «աղախին» և հակառակը, կամ վրացագիտությունը՝ հայագիտության «աղախին» և հակառակը, և այլն... Հետո, ի՞նչ է նշանակում «աղախին», երբ խոսքը վերաբերում է հարակից բնագավառների փոխկապակցվածության մասին, որոնց առարկայական ուսումնասիրությունն առանց մեկը մյուսի հնարավոր չէ: Կամ ասում էին մեզ, օրինակ, «Հո՞ մենք պարսիկներից (արաբներից, թուրքերից և այլն) լավ չենք կարող ուսումնասիրել իրենց»: Ու այս «նախաջրհեղեղային» մտայնությունն էր իշխում արևելագիտության շուրջ ընդամենը

քսան-երեսուն տարի առաջ: Հայագիտական խնդիրներին առնչվող արևելագիտությունը, միով բանիվ, դիտվում էր որպես տվյալ ժողովրդին (ժողովուրդներին) «ծառայելու» միջոց:

Մեզանում արևելագիտության զարգացման բնականոն ընթացքը կամ, ավելի շուտ, աշխարհայացքային տեսլականը որոշ չափով խաթարեց նաև 1946 թվականից արևելյան երկրներից ներգաղթած պարսկերենին, արաբերենին ու թուրքերենին տիրապետող սփյուռքահայերի մուտքը այս ոլորտ: Փաստորեն, ակադեմիական արևելագիտությունը մոլեց երկրորդ պլան, իսկ արևելագետի հիմնական չափանիշը դարձավ որևէ արևելյան լեզվի խոսակցության մակարդակով իմացությունը:

Արևելագիտությունը կայսերական գիտություն է, ձևավորվել է XVIII-XIX դարերում արևմտյան տերությունների գաղութային նվաճումների թոհուրոհում: Առաջին արևելագետներն Արևելքում գլխավորապես գաղտնի առաքելություններ իրականացնող գործակալներն էին: Ակադեմիական արևելագիտությունն իր առաջացմամբ պարտական է հենց նրանց, չնայած դեռևս XII դարից եկող ճանապարհորդական հարուստ գրականությունը ինքնին արդեն լուրջ նախապայման էր ստեղծել դրա համար: Հետևաբար, բնական է, որ շատ քիչ երկրներում, այդ թվում արևմտյան, արևելագիտությունն անկախ գիտահամակարգի կարգավիճակ ունի: Իսկ արևելյան հանրություններին այդ հասկացությունը առհասարակ խորթ է:

Հայաստանում այսօր վատ կամ լավ գոյություն ունի արևելագիտություն. համենայն դեպս դրա ընկալումը ինչ-որ չափով արմատավորվել է՝ գոնե ակադեմիական շրջաններում, որի համար պարտական ենք խորհրդային մեր անցյալին ու, նախ և առաջ, Հովսեփ Օրբելուն:

Հայաստանը կայսրություն չէ, ավելին՝ տնտեսական սահմանափակ հնարավորություններով փոքր մի երկիր է: Արդ, անհրաժեշտ է արդյոք Հայաստանին նման բազմաճյուղ ու բազմաբնույթ գիտահամակարգ: Կարծում եմ, այո, որովհետև Արևելքի (Հնդկական թերակղզուց մինչև Փոքր Ասիա, արաբական աշխարհից մինչև Հյուսիսային Կովկաս) առարկայական ուսումնասիրությունը, տարածաշրջանային իրակությունների, տեղի ունեցող հասարակական-քաղաքական, մշակութային ու քաղաքակրթական գործընթացների խոր իմացությունը բխում են հայ ժողովրդի ազգային շահերի պահպանման և անվտանգության հրամայականից՝ մի կողմ թողնելով խնդրի գուտ ակադեմիական ու մշակութային կողմը:

Արևելագիտական ճյուղերի ամրակայումն ու զարգացումը Հայաստանում լավագույն տուրքը կլինի ակադեմիկոս Հովսեփ Աբգարի Օրբելու՝ մեծ գիտնականի, կայսերական գաղափարներով օժտված Մեծ հայի, Մեծ Մարդու հիշատակին: